

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК:94(477),,1921/1923”

DOI: 10.12958/2227-2844-2021-9(347)-91-103

Байкеніч Дмитро Вікторович,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору,
Національного музею Голодомору-геноциду,
м. Київ, Україна.
b1946@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7117-5762>

МАСОВИЙ ШТУЧНИЙ ГОЛОД 1921–1923 рр. У ДОНЕЦЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Продовольча ситуація в Донецькій губернії під час масового штучного голоду 1921–1923 рр. сильно відрізнялася від інших територій України. Донбас називали „всесоюзною кочегаркою”, а Донеччину відносили до „найважливіших промислових губерній”. Частина повітів знаходилася на централізованому продропостачанні, інша – була донором продовольства. Однак, вся губернія була визнана голодуючою і, водночас, продовжувала надавати допомогу постраждалому Поволжю. У контексті зазначеного актуальним є аналіз регіональної специфіки перебігу масового штучного голоду на території Донецької губернії.

В основі методології дослідження лежать принципи історизму, об'єктивності, системності, а також використання загальнонаукових та спеціально-історичних методів.

Регіональну специфіку масового штучного голоду на Донеччині наразі комплексно не досліджено. Науковці розглядали окремі аспекти заданої тематики. Найбільше увагу істориків привертало питання вилучення церковного майна в Донецькій губернії у контексті допомоги голодуючим (Никифоренко, 1997; Реброва, 2015; Фесенко, 2008). Також вивчалася продовольче забезпечення робітників Донбасу (Мовчан, 1988). Окремі документи з обраної теми були оприлюднені в збірнику до 70-річчя масового штучного голоду (*Голод*, 1993). Події сьогодення вимагають більш глибокого комплексного вивчення ситуації, що склалася століття тому та вплинула на розвиток найсхіднішого регіону України.

Темпи реалізації продрозкладки на Донеччині не відрізнялися від інших територій України. Донецька губернія до врожаю 1921 р. та початку дії продроподаткової системи боргувала ще 2,5 млн пуд. за

продрозкладкою (Голод, 1993, с. 24–25). Таку кількість зерна регіон здати фізично не міг. Зокрема, у Дебальцівському повіті в травні замість запланованих 2 млн пуд. в місяць заготовили менше півмільйона (*Советская деревня*, 1998, с. 442).

Складна ситуація була й з продовольчим забезпеченням гірняків. Попри те, що постачання Донбасу відбувалося централізовано за рахунок інших українських губерній, протягом травня–липня через відсутність продовольства десятки тисяч робітників кинули роботу, частково виїхавши за межі губернії. Зокрема з 16 тисяч забійників у серпні на місцях залишилося лише 10 тисяч (Ленин, 1970, с. 253).

Навесні – на початку літа 1921 р. у Донецькій губ. посухою було знищено 40% посівів. Селяни не зібрали навіть посіяного насіння. Територія також сильно постраждала від шкідників сільськогосподарських культур (*Голодомори*, 2000, с. 22–23).

Ситуацію з продовольством для „всесоюзної кочегарки” поклали на плечі всієї України. Не зважаючи на неврожай українські губернії мали щоденно надсилати зерно для продовольчого забезпечення Донбасу. Зокрема, Запоріжжя повинно було відвантажувати 25 вагонів, Полтава – 5, Кременчук – 5, через військово-продовольчий апарат – 3. Також всі надлишки продовольства з постраждалих Таганрозького й Маріупольського повітів бронювалися за Донбасом (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 17, арк. 10).

Питанням продовольчого забезпечення Донбасу переймався особисто В. Ленін. Він зазначав, що „якби сили трудової армії, які є в Донецькій губернії, а рівно всі сили місцевих шахтарів та правління кам'яновугільної промисловості були кинуті на спільну роботу з працівниками Донецької губернії, то можливо б було досягти не тільки швидкого збору продподатку, але й придбання безумовно більшої кількості продовольства шляхом товарообміну, поставленого правильно, як то товарообміну на сіль, так і товарообміну хліба на вугілля” (Ленин, 1970, с. 135–136).

Від серпня 1921 р. Донецька губернія була залучена до кампанії зі збору допомоги голодуючому Поволжю. Використовувався стандартний набір інструментів для добровільно-примусового втягнення в цю справу всіх верств населення (*Донецкие известия*, 1921, № 5, с. 5).

Валовий збір Донецької губ. урожаю 1921 р. становив 1,12 млн пуд. зерна. За планом регіон мав здати 2,5 млн пуд. продподатку. Таким чином, хлібний дефіцит у понад два рази перевищував наявні ресурси (Лях, 1990, с. 27).

Вже восени 1921 р. на Донеччині констатували штучність поширення голоду, викликаного збором продподатку. У доповідній Донецького продкомгубу до Наркомпроду зазначалося, що навіть у кращому за врожайністю Старобільському повіті „стягнення продподатку призвело до того, що повіт доведеться оголошувати

голодуючим. Населення починає вже голодувати. Немає насіннєвого матеріалу” (*Голодомори*, 2000, с. 36).

Лише у жовтні 1921 р. було утворено тримісячний продовольчий фонд. В. Ленін звернувся до губернських керівників та профрад із закликом розгорнути широку агітацію за повернення на рудники підземних робітників, які раніше покинули регіон (Ленін, 1970, с. 253).

Кампанія з вербування принесла свої результати – вже у жовтні колишні працівники із навколишніх місцевостей заповнили майже всі вільні посади. Це, в свою чергу, призвело до зростання попиту на продовольство. Через неузгодженість дій організацій, які були залучені до вербування, потік охочих працювати на шахтах і промисловості Донбасу не припинявся до кінця зими 1922 р. Це призвело до надлишку робочої сили та ще більше погіршило продовольчу ситуацію. Робітники їхали не лише з українських губерній, а й з голодуючого Поволжя (ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 10, арк. 29–29 зв).

Попри наявність власних голодуючих повітів, на Донеччині продовжувала активно проводитись кампанія допомоги голодуючому Поволжю. Збиралися та надсилалися речі, гроші та збіжжя. Напівголодні робітники і гірники, що спокусилися на ідеологічні заклики, окрім частини свого пайка так нічого й не отримали. Проте їх залучали до участі в різноманітних заходах комітетів допомоги голодуючим (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1296, арк. 10).

Водночас, загострення продовольчої ситуації в регіоні підштовхувало місцеві робітничі організації звертатися по допомогу до Бахмута. Зокрема, 6 листопада представники Робочому та ГубкомДопголу звернулися з проханням до Губвиконкому щодо прискорення з’ясування масштабів недороду та необхідної допомоги голодуючим Донецької губернії (ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 28, арк. 19; 29).

12 листопада заступник голови Донецького Губвиконкому Мазлах направив до ВУЦВК телеграму, в якій просив Петровського де-факто визнати частину регіону голодуючим. Він зазначав: „На засіданні президії ДонецьГубвиконкому визнана необхідною негайна допомога абсолютно голодуючим районам Донецької губернії. З огляду на це, ДонецьГубвиконком просить Вас звільнити ДонецьГубкомДопгол від допомоги голодуючим Поволжя зосередивши всю увагу та засоби на допомозі голодуючим нашої губернії” (Там само, арк. 37).

Лише 14 листопада УЕР постановила: „Визначити державну допомогу неврожайним губерніям Запорізькій, Катеринославській і Донецькій в розмірі 6 млн пудів”. Незначна частина зазначеного потрапила до голодуючих місцевостей, що зовсім не змінило загальну ситуацію. Так, у грудні 1921 р. голова Маріупольського виконкому з відчаєм писав: „Позбавлені абсолютно будь якої допомоги від органів

радянської влади, ми наважилися з болючим питанням звернутися у радянський всеросійський центр, у ЦВК: «Що ж робити? Як врятувати здичавілий, вмираючий, спустошений голодом край?»» (*Голодомори*, 2000, с. 50–51).

Очевидно, що в Харкові розуміли безвихідь ситуації та оцінили наслідки. Вже 6 грудня ВУЦВК неофіційно визнав голодуючими деякі південні повіти УСРР, серед інших і повіти Донецької губернії – Маріупольський та Таганрозький (*Голод*, 1993, с. 117). Населення інших повітів ще балансувало на межі напівголодного існування.

Станом на 1 січня 1922 р. з загальної кількості населення губернії у 3,317 млн осіб голодувало 274 тис. (*Отчет*, 1922, с. 5). Централізовані поставки збіжжя до регіону з інших українських губерній протягом вересня – грудня 1921 р. склали понад 2,1 млн пуд. хлібокрупи та 0,5 млн пуд. зернофуражу (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1281, арк. 1–1 зв.). Однак це продовольство було призначено виключно для промислових територій. Селянський сектор не отримав нічого.

Донеччина разом із іншими південними губерніями офіційно голодуючою була визнана лише 14 січня 1922 р. Комуністичним режимом було обраховано, що регіону від січня по серпень 1922 р. бракувало 2,8 млн пуд. (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 981, арк. 4–5). Відтоді місцеві комітети допголу почали кампанію з надання допомоги постраждалим самої губернії. Паралельно продовжувалася кампанія зі збору допомоги Поволжю.

Наприкінці січня 1922 р. у телеграмі до Леніна зазначалося, що з 2 312 вагонів продвантажів УСРР за різними адресами на Донбас приходилося 560 (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1247, арк. 16). Однак цього було недостатньо. З місць надходила інформація, що „Голод у Донбасі набрав жахливих розмірів. Голодує до пів мільйона чоловік. Селяни у відчаї риють собі могили, не відчуваючи реальної допомоги. Досі з центру не одержано ані зернини” (*Голод*, 1993, с. 85).

Для зменшення кількості голодуючих на Донбасі режимом було запроваджено вивезення безробітних на місця їх виходу. Це стосувалося і робітників з голодуючого Поволжя. Так званій евакуації підлягали навіть діти, що перебували у сиротинцях (*Безкровна війна*, 2003, с. 23–24; ЦДАВО України, ф. 20, оп. 1, спр. 11, арк. 8).

Особливий статус регіону впливав на вирішення продовольчої проблеми. Так, у лютому на Донеччину було доставлено 2,7 млн пудів хліба для піврічного продовольчого забезпечення робітників паливно-енергетичної галузі (*Голодомори*, 2000, с. 40). Водночас лише 14 тис. голодуючих у регіоні отримували проддопомогу. ВУЧК констатував збільшення кількості випадків людоджерства та розвиток епідемічних захворювань (Там само, с. 38; *Отчет*, 1922, с. 5, 8; *Советская деревня*, 1998, с. 571).

У самій губернії намагалися поліпшити ситуацію. Зокрема, збиралися пожертви для голодуючих за рахунок обкладання пайковим збором робітників. Цим займалися робітничі комітети. Регіон мав із власних ресурсів віднайти 101 тис. пайків. Ще 53 тис. додатково забезпечувала Полтавщина (ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 10, арк. 7).

Найбільш дієвим методом допомоги голодуючим було розгортання мережі їдалень для громадського харчування різних верств населення. За зведенням ДПУ, станом на 14 березня в регіоні нараховувалося 263 громадські їдальні, в яких харчувалося 200 тис. голодуючих. МОПР відкрив 72 їдальні, в яких харчувалася 41 тис. дітей, але „більша частина їдалень громадського харчування не функціонувала через нестачу продовольства” (*Советская деревня*, 1998, с. 586). У шахтарських місцевостях продовольче забезпечення утриманців сиротинців вирішили наданням посівного матеріалу для самостійного засіву, закріплених за установами земель (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1296, арк. 4–4 зв.).

Одним із напрямів допомоги голодуючим із боку влади був продаж вилученого церковного майна (Реброва, 2015, с. 67; Фесенко, 2008, с. 121). Це стало лише прикриттям для пограбування релігійних громад у контексті антирелігійної боротьби. Не зважаючи на значну кількість вилученого по губернії, з його реалізації до осені 1922 р. регіон отримав лише 2 вагони продовольства (*Отчет*, 1922, с. 6).

Аби висвітлити „картину голодуючих по гірничому району” і привернути увагу до потреб голодуючих, працівники низових культвідділів Донецької губ. У березні розпочали збір експонатів про голод у регіоні. У Бахмуті вони підкресливали, що необхідно „зібрати всі сурогати, чим харчуються в теперішній час та, якщо можливо, зібрати інформацію у госпорганів про харчування робітників з 1917 року до березня 1922 року” (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1296, арк. 2).

20 квітня 1922 р. в Донецькій губ. була утворена комісія для обстеження голодуючих місцевостей. Свою роботу вона розпочала з Таганрозького та Маріупольського повітів (ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 28, арк. 16). Одним із наслідків цього стало офіційне згортання податкової кампанії в регіоні (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1247, арк. 42).

Попри впроваджені заходи, статистика Донеччини була невтішною – голод охопив 43,7% території губернії. Якщо в квітні голодуючих було 803 тис., то в травні цей показник склав 1,138 млн осіб. Збільшення кількості тих, хто отримував допомогу також зросло з 194 тис. до 272 тис. Це було пов’язано з надання іноземної допомоги (*Отчет*, 1922, с. 5,8). Не дивлячись на зазначене, ситуація з голодом сильно загострилася – вмирили робітників індустріальних міст, зокрема

в Маріуполі та Таганрозі. У ГубДопголі констатували: „Робітники все, що було, розпродали. Втеча робітників, особливо кваліфікованих, набула загрозливих масштабів. У минулому році, в самий момент кризи, забійників залишалось 11 тисяч, а тепер 7–8 тисяч” (*Голод*, 1993, с. 116, 134).

На початку літа кількість голодуючих у губернії дещо зменшилася та склала 1,078 млн осіб. Допомогу отримувало 375 тис. осіб, що відбулося через значне збільшення іноземних допорогових представництв (Там само). Також продовжувалося централізоване постачання Донбасу з хліборобних губерній України. До них виїжджали бригади робітників-заготівельників (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 427, арк. 62). Загалом від 14 січня по 1 серпня Донеччина з українських хліборобних губерній через ЦК Допгол отримала 310 вагонів хлібу (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1285, арк. 91). За іншою інформацією, ззовні до регіону було завезено 217 вагонів допомоги або майже 431 тис. пуд. зернохліба. В середині губернії ГубДопгол закумулював майже 94 тис. пуд. З цих резервів допголами було використано понад 444 тис. пуд. (*Отчет*, 1922, с. 27–29).

Напередодні збору врожаю кількість голодуючих у Донецькій губ. перевищувала 1 млн осіб. Кількість тих, хто отримував допомогу, дещо зменшилася і склала 361 тис. Слід підкреслити, що скоротилася кількість пайків від ЦК Допголу та значно зросла іноземна підтримка – до 226 тис. одиниць (Там само, с. 5, 8).

Перспективи врожаю 1922 р. були невтішними. Із загальної площі в 3,462 млн дес. на Донеччині засіяно було лише 1,934 млн дес., з яких зернохлібом тільки 35%. Основний засів у 65% складався з пізніх культур, які загинули від посухи (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1285, арк. 94). Завдяки тому, що весь зернохліб залишався в межах губернії, а також з налагодженою діяльністю закордонних організацій продовольча ситуація дещо покращилась. До 1 жовтня 1922 р. вже було зібрано 3 млн пуд. натурподатку (Там само, спр. 1028, арк. 67).

У зв'язку з офіційним оголошенням про подолання голоду, допголи були перейменовані на комітети з боротьби із наслідками голоду. З 1 жовтня 1922 р. відрахування на користь голодуючих по Донбасу були скасовані. Проте ідеологічна складова процесу допомоги, що згуртовувала робітничий клас, була перенесена на нове тло. Одразу була розпочата нова кампанія з систематичних щомісячних відрахувань до фонду взаємодопомоги, а також добровільних пожертв на користь дитячих будинків (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1296, арк. 140).

На підставі доповіді ЦК Наслідголу від 14 жовтня було визначено, що в Донецькій губ. до голодуючих повторно зарахували Дебальцевський, Маріупольський, Юзовський повіти та Центральний гірничий район. У ВУЦВК визнали за необхідне надати негайну допомогу окремим категоріям населення цих повітів. Вибір форми

допомоги – громадське харчування чи продовольча позика визначав губвиконком (ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 97, арк. 76–77).

Попри офіційне визнання голодуючими, із зазначених повітів продовжували збирати зерно. Зокрема, у Дебальцівському повіті селянам було заборонено продавати продукти на ринках до отримання посвідчення про повну здачу натурподатку (*Советская деревня*, 1998, с. 709).

Наприкінці року селяни губернії проявляли невдоволення оподаткуванням. У неврожайних місцевостях фіксувалися випадки продажу хліба незаможними селянами, які не мали можливості заплатити податок. Це призводило до збільшення кількості господарств, що залишалися без посівного зерна (*Советская деревня*, 2000, с. 60).

Слід також зазначити, що скасування закріплення врожайних губерній над неврожайними було замінено на закріплення за губерньськими центрами постраждалих губерній. Для уникнення юридичних колізій, сам процес було перейменовано з адміністративно-вимушеного закріплення на добровільно-ініціативне шефство. Зокрема, Чернігівська та Київська губернії мали шефство над Бахмутом (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1715, арк. 13).

Впродовж зими 1923 р. продовольча ситуація на Донеччині залишалася скрутною. Селяни продовжували пасивний та активний спротив натурподатковій кампанії. У Кам'янській волості Шахтинського повіту місцеве населення припинило сплату податку та вислало уповноваженого. В Бахмутському, Юзовському, Старобільському та Шахтинському повітах діяли повстанські загони (*Советская деревня*, 2000, с. 98).

У той же час режим взяв курс на інформаційне замовчування теми голоду. Це було пов'язано з початком експорту українського збіжжя за кордон (Байкеніч, 2021). Натомість влада офіційно заявляла, що селяни вже оговтуються від голоду. Ситуація дійсно дещо покращилась навесні у зв'язку з наданням посівзерна. Однак активна діяльність закордонних допомогових організацій до моменту ліквідації ЦК Наслідголу 1 серпня 1923 р. свідчила про велику кількість нужденних (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1692, арк. 238). Спрямування діяльності всіх організацій, пов'язаних із допомогою постраждалим від голоду, надалі було штучно переключено на безпритульних дітей та вихованців сиротинців, а також безробітних.

Таким чином, населення Донецької губернії попри її особливий статус серйозно постраждало від неврожаю та недолугої політики комуністичного режиму, що призвело до голоду. Не зважаючи на централізоване постачання хлібом гірничих і промислових місцевостей, голод вплинув на відтік робочої сили з регіону. Місцеве населення активно боролось за власне виживання, організовуючи відкриті

повстання та нездаючи хліб. Представники робітничого руху тиснули на владу, щоб та офіційно визнала регіон голодуючим. Їм це вдалося.

На загострення продовольчої кризи впливало залучення Донеччини до примусової допомоги голодуючому Поволжю. Від тотальної катастрофи регіон врятували іноземна допомога та продовольчий і насіннєвий хліб, що вилучали з інших українських губерній.

Вважаємо, що подальше дослідження потребує уточнення статистичних відомостей про надану іноземну допомогу та втрати серед населення Донеччини внаслідок штучного голоду та внутрішньої політики комуністичного режиму в цей час.

Список використаної літератури

- 1. Никифоренко А. Р.** Вилучення церковних цінностей під час голоду 1921–1922 рр. (На матеріалах Донеччини). *Матеріали наукової конференції „Історія науки, політологія”*. Кн. I. Донецьк, 1997. С. 104–107.
- 2. Реброва М. И.** Изъятие церковных ценностей на территории современной Донецкой области. *Вестник ПСТГУ. Серия II: История. История Русской Православной Церкви*. 2015. Вып. 6 (67). С. 64–77.
- 3. Фесенко А. М.** Конфіскація церковних цінностей на Донеччині під час голоду 1921–1923 рр. *Вісник Черкаського університету*. Серія : Історичні науки. 2008. Вип. 133–134. С. 120–125.
- 4. Мовчан О. Н.** Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к нэпу. К. : Наукова думка, 1988. 124 с.
- 5. Голод 1921–1923 років в Україні : зб. документів і матеріалів / упоряд. : О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлева ; відп. ред. С. Кульчицький.** Київ : Наук. думка, 1993. 237 с.
- 6. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД: Документы и материалы.** В 4-х т. Т. 1: 1918–1922 / под ред. А. Береловича, В. Данилова. М. : РОССПЭН, 1998. 864 с.
- 7. Ленин В. И.** Полное собрание сочинений : Т. 53. Письма. Июнь-ноябрь. 1921. XVI. 5-е изд. [б. м.] : Политиздат, 1970. 545 с.
- 8. Голодомори в Україні. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 : Злочини проти народу.** О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. 2-е вид., допов. К.; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. 283 с.
- 9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).** Ф. 1. Оп. 6. Спр. 17.
- 10. Донецкие известия.** 1921. № 5 (19 сент.).
- 11. Лях С. Р.** Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. К. : Вища школа, 1990. 127 с.
- 12. ЦДАВО України.** Ф. 258. Оп. 1. Спр. 10.
- 13. ЦДАГО України.** Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1296.
- 14. ЦДАВО України.** Ф. 258. Оп. 1. Спр. 28.
- 15. Отчет о работе Центральной Комиссии помощи голодающим при Всеукраинском Центральном исполнительном комитете (за время с 1 января по 1 сентября 1922 г.) / Центральная Комиссия помощи голодающим при Всеукраинском Центральном исполнительном комитете.** Харьков : 1-я Государственная типография, 1922. 37 с.

16. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1281. 17. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 981. 18. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1247. 19. **Безкровна** війна. Мовою архівних документів про голод 1921–1923, 1932–1933 рр.: Збірник документів і матеріалів / авт.-упоряд.: О. Житков (керівник), В. Кусмінська, Л. Маренець, О. Недбальська, Л. Пономаренко, Ю. Чорна; ред. кол.: І. Матяш, Є. Осадчий, Т. Чвань. Державний архів Кіровоградської області. Кіровоград, 2003. 195 с. 20. ЦДАВО України. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 11. 21. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 427. 22. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1285. 23. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1028. 24. ЦДАВО України. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 97. 25. **Советская** деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД: Документы и материалы. В 4-х т. Т. 2: 1923–1929 / под ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: РОССПЭН, 2000. 1168 с. 26. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1715. 27. **Байкєніч Д. В.** Масовий штучний голод 1921–1923 років та питання експорту українського збіжжя. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 87–93. 28. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1692.

References

1. **Nykyforenko, A. R.** (1997). Vyluchennia tserkovnykh tsinnostei pid chas holodu 1921–1922 rr. (Na materialakh Donechchyny) [Forfeiture of church valuables during the famine of 1921–1922 (based on materials from the Donetsk region)]. *Istoriia nauky, politolohiia – History of science, political science, 1*, 104–107. Donetsk [in Ukrainian]. 2. **Rebrova, M. I.** (2015). Iz"yatie cerkovnyh cennostej na territorii sovremennoj Doneckoj oblasti [Confiscation of church valuables in the territory of the modern Donetsk region]. *Vestnik PSTGU. Seriya II: Istoriya. Istoriya Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi – Bulletin of PSTGU. Series II: History. History of the Russian Orthodox Church, 6 (67)*, 64–77 [in Russian]. 3. **Fesenko, A. M.** (2008). Konfiskatsiia tserkovnykh tsinnostei na Donechchyni pid chas holodu 1921–1923 rr. [Confiscation of church valuables in the Donetsk region during the famine of 1921–1923]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Ser. Istorychni nauky – Bulletin of Cherkasy University. Ser.: Historical sciences, 133–134*, 120–125 [in Ukrainian]. 4. **Movchan, O. N.** (1988). Trudiashchiesia USSR v borbe s prodovolstvennym kryzysom pry perekhode k nepu [Working people of the Ukrainian SSR in the fight against the food crisis during the transition to a new economic policy (NEP)]. Kyiv: Naukova dumka [in Russian]. 5. **Kulchytskyi, S.** (Ed.). (1993). Holod 1921–1923 rokiv v Ukraini: zb. dokumentiv i materialiv [The famine of 1921–1923 in Ukraine: Collection of documents and materials]. Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian]. 6. **Berelovych, A., & Danylov, V.** (Eds.). (2000). Sovetskaya derevnya glazami VCHK-OGPU-NKVD: Dokumenty i materialy [Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU-NKVD: Documents and materials]. (Vol. 1: 1918–1922). Moscow: ROSSPEN [in Russian]. 7. **Lenin, V. I.**

(1970). *Polnoe sobranie sochinenij* [Complete collected works]. (Vol. 53.). 5-e izd. [b. m.]: Politizdat [in Russian].

8. Veselova, O. M., Marochko V. I., & Movchan O. M. (Eds.). (2000). *Holodomory v Ukraini. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Zlochyny proty narodu* [The Holodomor in Ukraine. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Crimes against the people]. Kyiv; Niu-York: Vyd-vo M. P. Kots [in Ukrainian].

9. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy) [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine (CSAPO of Ukraine)]. F. 1. In. 6. Fol. 17 [in Russian].

10. Donetskyye yzvestyia [Doneckie izvestiya]. (1921, September 19). No. 5. [in Russian].

11. Liakh, S. R. (1990). *Naimana pratsia v silskomu hospodarstvi Ukrainy v umovakh nepu* [Wage labor in agriculture of Ukraine during the NEP]. Kyiv: Vyscha shkola [in Ukrainian].

12. TsDAVO Ukrainy [CSASB of Ukraine]. F. 258. In. 1. Fol. 10. [in Russian].

13. TsDAHO Ukrainy [CSAPO of Ukraine]. F. 1. In. 20. Fol. 1296. [in Russian].

14. TsDAVO Ukrainy [CSASB of Ukraine]. F. 258. In. 1. Fol. 28. [in Russian].

15. Otchet o rabote Central'noj Komissii pomoshchi golodayushchim pri Vseukrainskom Central'nom ispolnitel'nom komitete (za vremya s 1 yanvarya po 1 sentyabrya 1922 g.) / Central'naya Komissiya pomoshchi golodayushchim pri Vseukrainskom Central'nom ispolnitel'nom komitete [Report on the work of the Central Commission for starving aid under the All-Russian Central Executive Committee (during the period from January 1 to September 1, 1922) / Central Commission for Helping People with Cold at the All-Ukrainian Central Executive Committee]. (1922). Har'kov: 1-ya Gosudarstvennaya tipografiya [in Russian].

16. TsDAHO Ukrainy [CSAPO of Ukraine]. F. 1. In. 20. Fol. 1281. [in Russian].

17. TsDAHO Ukrainy [CSAPO of Ukraine]. F. 1. In. 20. Fol. 981. [in Russian].

18. TsDAHO Ukrainy [CSAPO of Ukraine]. F. 1. In. 20. Fol. 1247. [in Russian].

19. Zhytkov, O. (Comp.). (2003). *Bezкровna viina. Movoiu arkhivnykh dokumentiv pro holod 1921–1923, 1932–1933 rr.* [Bloodless war. In the language of archival documents about the Holodomor 1921–1923, 1932–1933]. Kirovohrad: N. p. [in Ukrainian].

20. TsDAVO Ukrainy [CSASB of Ukraine]. F. 20. In. 1. Fol. 11. [in Russian].

21. TsDAHO Ukrainy [CSAPO of Ukraine]. F. 1. In. 20. Fol. 427. [in Russian].

22. TsDAHO Ukrainy [CSAPO of Ukraine]. F. 1. In. 20. Fol. 1285. [in Russian].

23. TsDAHO Ukrainy [CSAPO of Ukraine]. F. 1. In. 20. Fol. 1028. [in Russian].

24. TsDAVO Ukrainy [CSASB of Ukraine]. F. 258. In. 1. Fol. 97. [in Russian].

25. Berelovych, A., & Danylov, V. (Eds.). (2000). *Sovetskaia derevnia hlazamy VChK-OHPU-NKVD* [Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU-NKVD]. (Vol. 2: 1923–1929). Moscow: ROSSPEN [in Russian].

26. TsDAHO Ukrainy [CSAPO of Ukraine]. F. 1. In. 20. Fol. 1715. [in Russian].

27. Baikienich, D. V. (2021). *Masovy shtuchnyi holod 1921–1923 rokiv ta pytannia eksportu ukrainskoho zbizhzhia* [Mass man-made famine of 1921–1923 and issues of ukrainian grain exports]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 25, 87-93 [in Ukrainian].

28. TsDAHO Ukrainy [CSAPO of Ukraine]. F. 1. In. 20. Fol. 1692. [in Russian].

Байкєніч Д. В. Масовий штучний голод 1921–1923 рр. у Донецькій губернії

Дослідження присвячено сторіччю масового штучного голоду 1921–1923 рр. Увага сфокусована на перебігу цього процесу на території Донецької губернії, що була однією з офіційно визнаних голодуючими. Обрана тема є актуальною, адже комплексного наукового висвітлення на сьогодні ще не набула.

На основі оприлюднених та архівних джерел показано поступове загострення продовольчої кризи. Наведено статистичні дані по засівам і врожаям Донецької губернії, що підтверджують природну складову голоду. Водночас зазначено й штучність голоду через вилучення хлібу за продподатком та для потреб голодуючого Поволжя.

Наведено позицію очільника комуністичного режиму щодо ситуації з продовольством у регіоні. Автор акцентує увагу на тому, що ані губернський центр, ані республіканський не ініціювали попереджувальних заходів на уникнення поширенню голоду на всю Донеччину. Порушення питання визнання губернії як постраждалої йшло від голодуючих робітників через нестабільне централізоване продпостачання „всесоюзної кочегарки”. Офіційне віднесення Донецької губернії до постраждалих стало підставою для запровадження заходів по боротьбі з голодом.

Окремо розглядаються джерела отримання хлібу для Донбасу. Підкреслюється роль хліборобних українських губерній та іноземна допомога. Зазначені різні методи наповнення хлібом резервів комітетів допомоги голодуючим – від добровільної пожертви до обов’язкового пайкового внеску.

На відміну від робітників, селяни голодували найбільше. Сільські повіти півночі та півдня губернії розглядалися як продовольчо самодостатні, що підтверджує їх невизнання голодуючими у 1922–1923 рр. Для виживання селяни чинили пасивний та активний опір. Очевидно, що це було реакцією на внутрішню політику режиму, зокрема – оподаткування з примусовим вилученням зерна.

Аналіз опрацьованих джерел дозволяє зробити висновок, що Донецька губернія сильно постраждала від голоду і лише завдяки своєму статусу отримувала допомогу. Це частково зменшило наслідки масового голоду – штучно створеної комуністичним режимом катастрофи.

Ключові слова: Масовий штучний голод, Донецька губернія, хліб, вилучення, продпостачання.

Байкенич Д. В. Массовый искусственный голод 1921–1923 гг. в Донецкой губернии

Исследование посвящено столетию массового искусственного голода 1921–1923 гг. Внимание сфокусировано на развитии процесса на территории Донецкой губернии, которая была одной из официально признанных голодающей. Выбранная тема актуальна, ведь комплексного научного освещения на сегодняшний день еще не получила.

На основе обнародованных и архивных источников показано постепенное обострение продовольственного кризиса. Приведены статистические данные по посевам и урожаям Донецкой губернии, подтверждающих естественную составляющую голода. В то же время отмечена искусственность голода вследствие изъятия хлеба по продналогу и нужд голодающего Поволжья.

Приведена позиция главы коммунистического режима относительно продовольственного положения в регионе. Автор акцентирует внимание на том, что ни губернский, ни республиканский центр не инициировали предупредительных мер во избежание распространения голода на весь регион. Вопрос о признании губернии пострадавшей подняли голодающие рабочие из-за нестабильности централизованного продовольственного обеспечения „всесоюзной кочегарки”. Официальное признание Донецкой губернии пострадавшей стало основанием для введения мер по борьбе с голодом.

Отдельно рассматриваются источники получения хлеба для Донбасса. Подчеркивается роль земледельческих украинских губерний и иностранная помощь. Указаны различные методы наполнения хлебом резервов комитетов помощи голодающим – от добровольного пожертвования до обязательного паевого взноса.

В сравнении с положением рабочих, крестьяне сильнее пострадали от голода. Сельские уезды севера и юга губернии рассматривались как продовольственно самодостаточные. Это подтверждает их непризнание голодающими в 1922–1923 гг. Для выживания крестьяне оказывали пассивное и активное сопротивление, которое стало реакцией на внутреннюю политику режима, в частности налогообложение с принудительным изъятием продовольствия.

Анализ проработанных источников позволяет сделать вывод, что Донецкая губерния сильно пострадала от голода и только благодаря своему статусу получила помощь. Это частично уменьшило последствия голода – искусственно созданной коммунистическим режимом катастрофы.

Ключевые слова: Массовый искусственный голод, Донецкая губерния, хлеб, изъятие, продовольственное снабжение.

Baikienich D. V. Mass artificial famine of 1921–1923 in Donetsk province

The study is dedicated to the centenary of the mass artificial famine of 1921–1923. Attention is focused on the development of the process in the territory of Donetsk province, which was one of the officially recognized starving. The chosen topic is relevant because to date it has not yet received comprehensive scientific coverage.

On the basis of published and archival sources, a gradual exacerbation of the food crisis is shown. The statistical evidence on crops and harvests of Donetsk province are presented, confirming the natural component of hunger. At the same time, the artificiality of hunger was noted as a result of the seizure of grain for the tax in kind and the needs of the starving Volga region.

The position of the head of the communist regime regarding the food situation in the region is given. The author focuses on the fact that neither the provincial nor the republican center initiated preventive measures to avoid the spread of famine to the entire region. The question of recognizing the province as a victim was raised by starving workers because of the instability of the centralized food supply of the „all-Union stoker”. The official recognition of the Donetsk province as a victim became the basis for the introduction of measures to combat hunger.

The sources of obtaining bread for Donbas are considered as well. The role of Ukrainian agricultural provinces and foreign aid are emphasized. Various methods of filling the reserves of the committees to help the hungry were indicated – from a voluntary donation to a compulsory share contribution.

Compared to the situation of the workers, the peasants suffered more from hunger. Rural districts of the north and south of the province were considered as food self-sufficient. This confirms their non-recognition of the famine in 1922-1923. To survive, the peasants put up passive and active resistance, which was a reaction to the internal policies of the regime, in particular taxation with compulsory confiscation of food.

Analysis of the worked-out sources allows us to conclude that the Donetsk province suffered greatly from hunger and only thanks to its status received assistance. This partially reduced the effects of famine that was an artificially created catastrophe by the communist regime.

Keywords: Mass artificial famine, Donetsk province, bread, seizure, food supply.

Стаття надійшла до редакції 05.11.2021 р.

Прийнято до друку 18.11.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.